

Сорокіна С. А.

КАМ'ЯНІ НАВЕРШЯ БУЛАВ ДОБИ ЕНЕОЛІТУ ТА БРОНЗИ (на основі колекції Національного музею історії України)

Знахідки булав на пам'ятках енеоліту та бронзового віку здавна привертали увагу дослідників. У наукових колах панує тенденція розглядати їх як символічні об'єкти, що позначають владні відносини. У статті описано колекцію булав, що зберігається у Національному музеї історії України і запропоновано можливі інтерпретації цього виду археологічних знахідок.

Булава являє собою ударну зброю ближнього бою, яка складається з навершя та дерев'яного руків'я [1]. Перші булави зафіксовано у VI тис. до н. е. у Малій Азії (Чатал Хююк) і північній Месопотамії (Джармо). За доби енеоліту та бронзи вони поширилися на Близькому Сході та в Єгипті. Навершя булав виготовляли з каменю твердих кристалічних порід, пізніше - з металу. Найдавніше металеве навершя, знайдене у Малій Азії, датується V тис. до н. е. Руків'я булави рідко зберігається, оскільки його виготовляли переважно з деревини [2]. Булави з'являються на території України за доби енеоліту (IV тис. до н. е.). Знахідки булав у більшості випадків пов'язані з поховальними пам'ятками. У зібранні Національного музею історії України зберігається близько 30 кам'яних наверш булав доби енеоліту та бронзи, більшість яких не введено у науковий обіг, оскільки походять зі старих зібрань музею кінця XIX - початку XX ст. Тільки 4 булави належать до розкопок останньої третини XX ст. С. Н. Братченка [3] та Г. Л. Євдокимова [4]. На жаль, багато музейних предметів виявилися депаспортизованими, інформація про місце та умови їх знахідки втрачена. Але рукописні каталоги Археологічного відділу Національного музею історії України та картотека сектора «Доба каменю-бронзи» дали змогу частково відновити втрачену інформацію.

До складу колекції входять булави з розкопок В. В. Хвойки (4 од.) [5]. Деякі потрапили з розвідок та розкопок гр. О. О. Бобринського, який подарував музею свої колекції археологічних артефактів, знайдених в околицях міста Сміла [6]. Інші надійшли з приватних колекцій М. Терещенка (2 од.), Н. Я. Тарновського (1 од.), Ф. Ф. Кундеревича [7]. У 1936 р. до музею було передано колекції зі збірок Військово-історичного музею

(так звана колекція С. М. Крейтона) (1 од.) та Музею старожитностей Університету св. Володимира [8], у тому числі кілька наверш булав, які були представлені на виставці XI Археологічного з'їзду у Києві [9]. Кам'яні навершя зі збірки музею не привертали уваги дослідників, тому залишаються майже невідомими для наукової спільноти.

Класифікації булав, що функціонують в археологічній науці, базуються на формі наверш. Найбільш докладна класифікація розроблена польським дослідником А. Kosko, який поділяє європейські знахідки булав на три основні типи: А - сферичні, В - прикрашені вертикальними канелюрами, С - хрестоподібні; всередині основних типів виділено кілька підтипів. Крім того, існують кілька рідкісних, випадкових типів (наприклад, булави з горизонтальними канелюрами) [10]. Н. М. Малов виокремив чотири головні види булав: хрестоподібні, кулясті, грушоподібні й дископодібні [11]. В. І. Клочко виділяє кулясті, грушоподібні, хрестоподібні, еліпсоподібні (відповідають типу «дископодібних» булав у Н. М. Малова) булави і доволі рідкісний тип сокироподібних булав, які імітують форму сокири.

Куляста та грушоподібна є найпоширенішими формами булав, які переходять з культури в культуру і мають широкий діапазон датування та культурної атрибуції. Більш вивченими є хрестоподібні булави. Навершя такої форми визначають як найдавніший тип на території Східної Європи. Першими з'являються булави з чотирма кулястими виступами; зокрема, у Маріупольському могильнику середини IV тис. до н. е. С. Н. Братченко визначив типологічний ряд розвитку хрестоподібних булав від неоліту до бронзової доби: від найдавніших сплоснених хрестоподібних булав тенденція веде до появи булав з високою

втулкою кулястої, циліндричної та яйцеподібної форм [12]. Хрестоподібні булави з чотирма круглими виступами В. І. Ключко пропонує визначати як окремий тип Маріуполь–Бородіно [13]. Напертя, що зберігаються в колекції музею, вирізняються різноманітністю форм. Серед них переважають кулясті (17 од.) та грушоподібні (8 од.), крім того, представлено 4 хрестоподібні, 2 каньольовані, 2 біконічні, 1 дископодібне та 1 сокироподібне.

Кулясті булави

1. Напертя булави кулястої форми, асиметричне (з одного боку – сплюснене, з другого – округле), чорного кольору. Діаметр – 6,2–6,7 см; висота – 5,4 см; діаметр отвору – 1,9 см (рис. 1, 1). Знайдене біля с. Сунки Черкаського пов. Київської губ. (сучасний Смілянський р-н Київської

обл.). Надійшло до музею до 1909 р. як дарунок від гр. О. О. Бобринського. Інв. № а107/109.

2. Напертя булави кулястої форми, зверху і знизу сплюснене, чорного кольору. Нижній край просвердленого отвору сильно пощерблений. Діаметр – 7,2 см; висота – 4,9 см; діаметр отвору – 2,1 см (рис. 1, 4). Знайдене у 1897 р. поблизу с. Миколаївка Канівського пов. Київської губ. (тепер Канівський р-н Черкаської обл.). Булаву було представлено на виставці XI Археологічного з'їзду в Києві. Інв. № а190/105.

3. Напертя булави кулястої форми, зверху і знизу трохи сплюснене з ледь наміченим плавним ребром, світло-сірого кольору. Поверхня дуже пошкоджена, шорстка. Діаметр – 6,7 см; висота – 5,1 см; діаметр отвору – 1,9–2,1 см (рис. 1, 7). Знайдене біля с. Грушівка Канівсь-

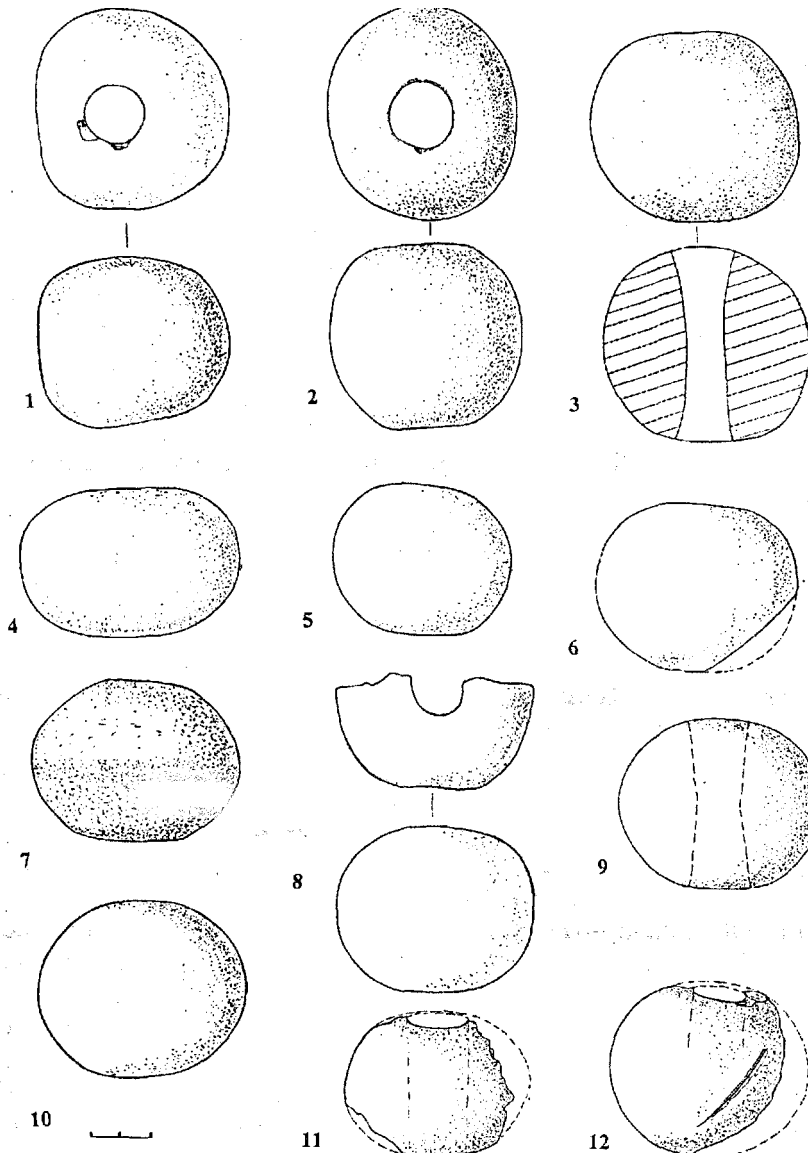

Рис. 1. Напертя кам'яних булав кулястої форми з колекції Національного музею історії України (пояснення в тексті)

кого пов. Київської губ. (тепер Канівський р-н Черкаської обл.), надійшло до музею у 1902 р. з колекції Н. Я. Тарновського. Інв. № а190/205.

4. Навершя булави кулястої форми, трохи сплюснене з боків, сіро-зеленого кольору. Діаметр - 6,1-6,9 см; висота - 5,6 см; діаметр отвору - 2,4 см (рис. 1, 2). Знайдене поблизу с. Злодіївка Київського пов. Київської губ. (сучасне м. Українка Обухівського р-ну Черкаської обл.). Інв. № а107/204.

5. Навершя булави кулястої форми білого кольору. Діаметр - 6,7 см; висота - 6,1 см; діаметр отвору - 2,0 см (рис. 1, 3). Матеріал визначено як вапняк. Знайдено у 1888 р. під час розкопок Ф. І. Кнауера поблизу с. Сарата Акерманського пов. Бессарабської губ. [14]. Матеріали зі своїх розкопок Ф. І. Кнауер подарував Історичному товариству Нестора Літописця. Інв. № а217/44.

6. Навершя булави кулястої форми чорного кольору із темно-сірими смугами. Поверхня полірована до блиску. З одного боку біля отвору поверхня відбита навскіс. Діаметр - 6,9 см; висота - 5,4 см; діаметр отвору - 2,0 см (рис. 1, б). Знайдене, ймовірно, поблизу с. Хлистунівка Черкаського пов. Київської губ. (сучасний Городищинський р-н Черкаської обл.), надійшло з колекції Ф. Ф. Кундеревича. Інв. № а211/247.

7. Навершя булави кулястої форми сіро-коричневого кольору зі світло-жовтою смужкою породи у вигляді кола на одному боці. Свердлення здійснювалося з одного боку, тому канал свердлення суттєво розширюється. Діаметр - 6,7 см; висота - 5,7 см; діаметр отвору - 1,6-2,2 см (рис. 1, 10). Знайдене поблизу с. Киданівка Канівського пов. Київської губ. (сучасний Богуславський р-н Київської обл.). До музею потрапило у 1920 р. зі збірки Військово-історичного музею. Інв. № а190/343.

8. Навершя булави кулястої форми темно-зеленого кольору зі світлими краплями. Поверхня гладенька. Діаметр - 5,9 см; висота - 4,8 см; діаметр отвору - 1,8-2,1 см (рис. 1, 5). Знайдене біля смт Нова Маячка Цюрупинського р-ну Херсонської обл. (курган 1, поховання 14) Краснознаменською експедицією ІА АН УРСР під керівництвом І. Л. Євдокимова у 1979 р. [15]. Належить до пізнього періоду катакомбної культурно-історичної спільноти (перша половина II тис. до н. е.). Інв. № а302/100.

9. Навершя булави фрагментоване (збереглося менше половини), кулястої форми, сіро-коричневого кольору, поверхня злегка шорстка. Діаметр - 6,0 см; висота - 3,8 см; діаметр отвору - 2,4 см (рис. 1, 11). До музею надійшло як подарунок гр. О. О. Бобринського і, ймовірно,

було випадковою знахідкою, оскільки місце знахідки не зазначено. Інв. № а211/480.

10. Навершя булави кулястої форми, фрагментоване (близько половини). Свердлення проходилося зверху і знизу, тому канал свердлення ширший біля поверхні і звужений до центру навершя. Діаметр - 6,7 см; висота - 5,2 см; діаметр отвору - 1,9 см (рис. 1, 9). Знайдене біля с. Гришинці Канівського пов. Київської губ. (сучасний Канівський р-н Черкаської обл.). До музею надійшло у 1897 р. від гр. О. О. Бобринського. Інв. № а 190/233.

11. Навершя булави кулястої форми, з одного боку сплюснене, фрагментоване (більше половини), сірого кольору. Діаметр - 6,4 см; висота - 5,4 см; діаметр отвору - 1,7-2,1 см (рис. 1, 8). Знайдене у м. Богуславі Київської губ. (тепер Київська обл.). До музею надійшло у 1897 р. від Імператорської археологічної комісії з розкопок В. В. Хвойки. Інв. № а268/8.

12. Навершя булави кулястої форми сірого кольору, фрагментоване, збереглося менше половини, нижня частина відбита. Діаметр - 6,5 см; висота - 5,5 см; діаметр отвору - 1,7 см (рис. 1, 12). Знайдене В. В. Хвойкою у м. Переяславі Полтавської губ. (тепер Київська обл.), надійшло до музею у 1897 р. Інв. № а11/26.

13. Фрагмент (приблизно половина) навершя кулястої форми сріблясто-сірого кольору. Поверхня вкрита вертикальними та навскісними насічками, які, ймовірно, являють собою примітивний орнамент навколо верхньої частини просвердленого отвору, під кутом до нього. Діаметр - 4,4 см; висота - 3,8 см; діаметр отвору - 1,8 см (рис. 2, 12). Місце знахідки невідоме. Булава виготовлена із стеатиту (т. зв. талькового сланцю), каменя, який, можливо, походить з Дніпровського Надпоріжжя [16]. Інв. № а211/246.

14. Навершя булави з кулястим тулубом і чітко виділеним бортиком біля нижнього краю отвору, чорного кольору. Поверхня ретельно зашліфована і заполірована до блиску. Автор розкопок визначає матеріал як серпентин. Діаметр - 6,8 см; висота - 5,8 см; діаметр отвору - 1,8-2,0 см (рис. 2, 7). Знайдене поблизу смт Каланчак Херсонської обл. (курган 3, поховання 11) під час роботи Краснознаменської експедиції ІА НАН УРСР під керівництвом Г. Л. Євдокимова у 1980 р. Належить до катакомбної культурно-історичної спільноти. Інв. № а307/7.

Важливою особливістю знахідки було те, що у просвердленому отворі виявили залишки дерев'яного руків'я і бронзового кріплення; автор розкопок зазначає, що знайшов булаву, «рукоятка якої закріплена бронзовими гвіздками» [17].

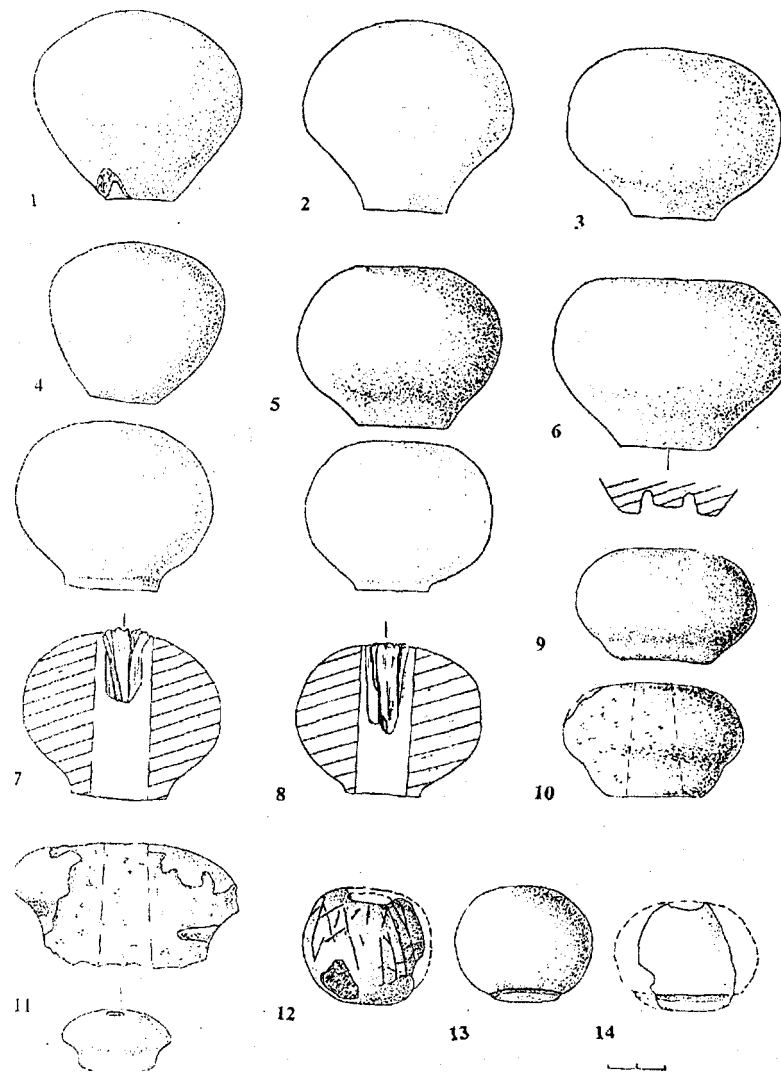

Рис. 2. Кам'яні навершя булав кулястої та грушоподібної форм (пояснення в тексті)

15. Навершя булави з кулястим тулубом і чітко виділеним бортиком біля нижнього краю просвердленого отвору. Булава виготовлена з білого з прожилками мармуру. Поверхня ретельно оброблена і заполірована до блиску. Діаметр - 6,2 см; висота - 5,3 см; діаметр отвору - 1,8 см [18] (рис. 2, 8). Знайдене у 1974 р. поблизу м. Сватове Ворошиловоградської (тепер Луганської) обл. під час розкопок Сіверсько-Донецької експедиції ІА НАН УРСР під керівництвом С. Н. Братченка. Належить до донецької катакомбної культури. Інв. № а377.

Зазначена булава також мала залишки дерев'яного руків'я, які зберігаються у фондах НМІУ С. Н. Санжаров описує її так: «Примітно, що у вушному отворі навершя зафіксовані радіально розташовані бронзові пластинки, що слугували прикрасою своєрідного скіпетра» [19]. Серед супровідного інвентаря були також три гральні кубики та набір гральних кісток (астрагалів).

Серед кулястих булав є дві з маленьким жо-

лобком навколо отвору. Вони відрізняються від інших малими розмірами.

16. Навершя булави кулясте, грубо шліфоване, темно-сірого кольору. Отвір розташований по центру, навколо отвору - вузький кільцеподібний жолобок, поверхня дещо шорстка. Діаметр - 4,7 см; висота - 4,0 см; діаметр отвору - 1,5 см. Інв. № а 211/230 (рис. 2, 13). Місце знахідки невідоме.

17. Фрагмент навершя булави (збереглася приблизно третина) кулястої форми світло-сірого, майже білого, кольору. Навколо просвердленого отвору вузький кільцеподібний жолобок. Булава ретельно оброблена, поверхня полірована до блиску. Діаметр - 4,8 см; висота - 3,8 см; діаметр отвору - 1,2-1,5 см (рис. 2, 14). Ця булава за формою аналогічна попередній (№ 16), проте відрізняється від неї матеріалом і ретельнішою обробкою. Місце знахідки не з'ясоване. Булава, ймовірно, виготовлена з талькового сланцю. Інв. № а211/1738.

Грушоподібні булави

18. Навершя булави грушоподібної форми сіро-зеленого кольору, знайдене біля с Матусів Черкаського пов. Київської губ. (тепер Шполянського р-ну Черкаської обл.). Діаметр - 6,1 см; висота - 3,9 см; діаметр отвору - 2,1 см (рис. 2, 9). Подароване М. Терещенком у 1897 р., з розкопок В. В. Хвойки. Інв. № а268/42.

19. Навершя булави грушоподібної форми сіро-коричневого кольору, знайдене біля с Виповзово Остерського пов. Чернігівської губ. (тепер с Виповзів Козелецького р-ну Чернігівської обл.). Діаметр - 6,7 см, висота - 5,5 см, діаметр отвору - 1,7-2,2 см (рис. 2, 5). Походить з розкопок В. В. Хвойки, надійшло як дарунок з колекції М. Терещенка. Інв. № а271/38.

20. Навершя булави грушоподібної форми світло-сірого кольору, не просвердлене. Свердлення розпочато з нижнього кінця, але доведено лише до глибини 0,8 см. Діаметр - 7,3 см; висота - 5,8 см; діаметр отвору - 1,8 см (рис. 3, 4).

Знайдене біля с Ходорів Канівського пов. Київської губ. (тепер Миронівський р-н Київської обл.). Інв. № а190/278.

21. Навершя булави грушоподібної форми із закругленим верхом та конічно витягнутою нижньою частиною. Отвір зміщений відносно центра. Булава має чорний колір. Поверхня трохи шорстка. Діаметр - 6,0 см; висота - 5,2 см; діаметр отвору - 1,6-1,9 см (рис. 2, 4). Місце знахідки не встановлено. Інв. № а211/240.

22. Навершя грушоподібної форми фрагментоване (приблизно половина), темно-сірого кольору. Поверхня надто пошкоджена, шорстка, вибоїста. Діаметр - 6,2 см; висота - 4,1 см; діаметр отвору - 2,0 см (рис. 2, 10). Булава знайдена біля с Піковець Уманського р-ну Черкаської обл. в урочищі Білогрудівський ліс у 1925 р. при розкопках зольників білогрудівської культури П. П. Курінним [20]. Інв. № а143/782.

Знахідки булав характерні й для інших пам'яток білогрудівської культури: на поселенні поблизу

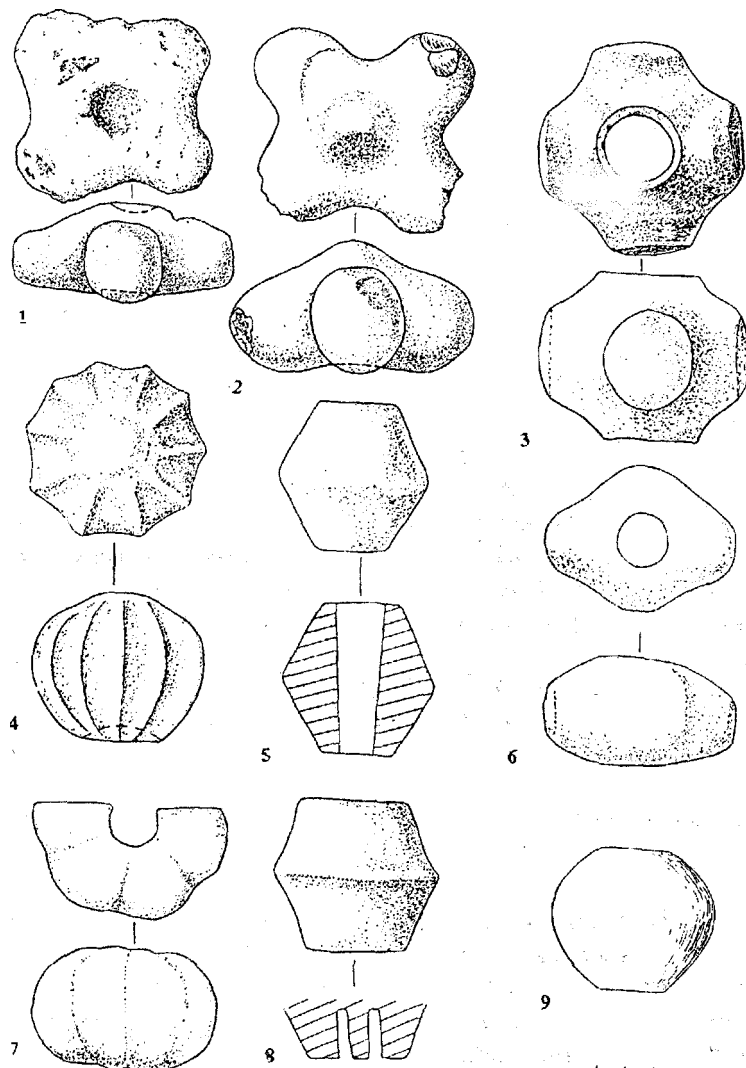

Рис. 3. Кам'яні і кістяні навершя булав (пояснення в тексті)

с. Велика Андрусівка у житловій споруді було знайдено заготовку наверхня грушоподібної форми з недосвердленим отвором [21]. Аналогічна непросвердлена булава знайдена на поселенні біля с. Собківка [22].

23. Наверхня булави грушоподібної форми світло-сірого кольору. Діаметр - 7,0 см; висота - 5,7 см; діаметр отвору - 1,9-2,3 см (рис. 2, 3). Знайдено поблизу с. Черниші Канівського пов. Київської губ. (сучасний Канівський р-н Черкаської обл.) у 1894 р. Експонувалося на виставці XI Археологічного з'їзду в Києві, а до музею потрапило разом із зібранням Університету св. Володимира. Інв. № а190/306.

24. Наверхня грушоподібне. Поверхня ретельно зашліфована і полірована до блиску, плямиста, сіро-зеленого кольору. Біля нижньої частини отвору невеликий фрагмент відбито. Діаметр - 7,2 см; висота - 6,3 см; діаметр отвору - 1,2-1,9 см (рис. 2, 1). Випадкова знахідка з с. Свиловець Козелецького пов. Чернігівської губ. (тепер Бобровицький р-н Чернігівської обл.), придбане на кошти музею у 1914 р. Інв. № а271/50.

25. Наверхня шліфованої просвердленої булави грушоподібної форми сіро-зеленого кольору з білими вкрапленнями. Поверхня гладенька. Діаметр - 7,1 см; висота - 6,5 см; діаметр отвору - 1,9-2,0 см (рис. 2, 2). Знайдено біля смт Нова Маячка Цюрупинського р-ну Херсонської обл. (курган 2, поховання 30) під час роботи Краснознаменської експедиції ІА НАН УРСР під керівництвом Г. Л. Євдокимова у 1979 р. Належить до пізнього періоду катакомбної культурно-історичної спільноти і датується першою половиною II тис. до н. е. [23]. Інв. № а302/125.

Дископодібні булави

26. Наверхня булави темно-коричневого кольору. Поверхня дуже пошкоджена, майже повністю оббита. Діаметр - 7,5 см; висота - 4,4 см; діаметр отвору - 1,9 см (рис. 2, 11). Знайдено біля с. Голов'ятине Черкаського пов. Київської губ. (сучасний Смілянський р-н Черкаської обл.) Надійшло до музею як дарунок гр. О. О. Бобринського. Незначні залишки первинної поверхні дають уявлення про форму булави, хоча не складають повного профілю (у нижній частині поверхню повністю втрачено). Наверхня сплюснене, закруглене у верхній частині. На найбільшій ширині утворюється чітке ребро, під ребром поверхня увігнута. Інв. № а107/262.

Схоже за формою наверхня знайдено у Наталіїнському могильнику зрубної культури [24].

Канельовані булави

27. Наверхня булави ребристе (має по периметру 10 плавних ребер) світло-сірого кольору.

Верхня частина в середині опукла, внизу - невеличке напівсферичне заглиблення. Слідів свердлення не виявлено. Діаметр - 6,0 см; висота - 4,9 см; діаметр заглиблення - 2,5 см (рис. 3, 4). Тип ВІ, за А. Kosko [25]. Знайденоу 1905 р. біля с. Софіївка Черкаського пов. Київської губ. (тепер Черкаська обл.). Подарована гр. О. О. Бобринським. Інв. № а268/46.

28. Фрагмент наверхня булави (більше половини) у формі 7- або 8-пелюсткової квітки сірого кольору, грубошліфоване, шорстке. Отвір розташований посередині. Діаметр - 6,5 см; висота - 4,1 см; діаметр отвору - 1,7 см (рис. 3, 7). Інв. № а211/210. Тип В1, за А. Kosko [26]. Місце знахідки встановити не вдалося, проте воно має широкі аналогії серед булав Східної Європи.

Найбільш ґрунтовне дослідження функціонування булав з канельованими належить А. Kosko, який розділив тип канельованих булав на 4 підтипи (В1-В4). Дослідник зазначає, що походження цих булав пов'язане з Північним Причорномор'ям, конкретніше - з ямною та катакомбною культурами. Появу найдавніших булав у цьому регіоні він датує приблизно 2350 р. до н. е., а час їх функціонування визначає як широкий період II-III тис. до н. е. Звідси вони поширилися на територію Центральної Європи через торгові шляхи та завдяки міграціям [27].

Хрестоподібні булави

29. Хрестоподібна шліфована просвердлена булава з чотирма округлими виступами, під виступами - заглиблення. Ширина - 7,2-9,2 см; діаметр отвору - 2,0 см. Знайдена поблизу с. Верем'я Київського пов. В. В. Хвойкою на території трипільського поселення на глибині 1,45 м на материка, під площадкою з горщиком, наповненим перепаленими кістками [28]. Інв. № а110/933. В. М. Даниленко зазначає, що булава з Верем'я типологічно близька до булав маріупольського типу [29].

30. Непросвердлена заготовка для хрестоподібного наверхня булави з чотирма виступами-пелюстками. Центральна частина зверху опукла, а знизу - увігнута. Кінці трьох відростків частково оббиті. Поверхня грубо оброблена, шорстка, сірого кольору. Булава виготовлена з діабазу. Найбільша довжина - 8,6 см; товщина - 4,4 см (рис. 3, 1). Знайдена поблизу с. Миколаївка Новомосковського пов. Єкатеринославської губ. (тепер Новомосковський р-н Дніпропетровської обл.). Інв. № а58/30.

31. Друга булава майже ідентична попередній за формою, проте має менші розміри. У центральній частині булави зверху - невеличке заглиблення, на нижній поверхні помітні неглибокі

сліди розпочатого свердлення. Походить з території Дніпропетровської обл. Найбільша довжина - 8,0 см; висота - 3,2 см; діаметр верхнього заглиблення - 2,0 см; діаметр свердлення - 1,3 см (рис. 3, 2). Схожість булав № 30 і 31 дає змогу зробити припущення, що обидві вони мали бути просвердленими. За формою ці наверхня найбільшчч до булав Маріупольського могильника. За типологічним рядом, побудованим С. Н. Братченком [30], належать до найдавнішого типу хрестоподібних булав (енеолітичного часу). Інв. № а58/1287.

32. Хрестоподібне наверхня булави сіро-коричневого кольору, просвердлене, має 4 виступи по боках. Бічна поверхня виступів опукла. Довжина - 7,2 см; висота - 5,5 см; діаметр отвору - 2,2-2,4 см (рис. 3, 3). Знайдене біля м. Канева, до музею надійшло зі збірки Ф. Ф. Кундеревича. Інв. № а190/300. Булави такого типу дуже рідко зустрічаються на території України. Аналогічна булава (більш сплосчених пропорцій) знайдена біля с. Філатівка у пам'ятках інгульської катакомбної культури [31].

Біконічні булави

33. Наверхня біконічної форми, просвердлене. Поверхня ретельно зашліфована до блиску, чорного кольору. Ребро плавне, зглажене. З одного боку поверхня навколо отвору пощерблена. Довжина - 7,2 см; висота - 5,5 см; діаметр отвору - 2,2-2,4 см (рис. 3, 5). Знайдене біля м. Черкаси, до музею надійшло з колекції Ф. Ф. Кундеревича. Інв. № 211/245.

34. Аналогією до попередньої є наверхня булави біконічної форми світло-коричневого кольору. Обидві булави схожі за формою та розмірами, проте відрізняються матеріалом, з якого вони виготовлені. Булава просвердлена, хоча свердлення доведене лише до глибини 1,7 см. Діаметр по ребру - 5,7 см; висота - 5,2 см; діаметр отвору - 1,4 см (рис. 3, 8). Місце знахідки не з'ясоване. Інв. № ад127/1815.

Сокироподібні булави

35. Наверхня сокироподібне, асиметричне, сірого кольору, з просвердленим отвором. Має форму ромба із закругленими кутами. Обухкові та лезова частини виділені, звужені, дуже схожі між собою. Наверхня має найбільше розширення навколо отвору. Поверхня ледь шорстка. Довжина - 6,5 см; ширина - 5,2 см; діаметр отвору - 1,9 см (рис. 3, 6). Знайдене поблизу с. Пекарі Черкаського пов. Київської губ. (тепер Канівського р-ну Черкаської обл.). До музею надійшло у 1897 р. як подарунок від Н. А. Терещенка (який, у свою чергу, придбав її у В. В. Хвойки). Інв. № а147/6. Як зазначає В. І. Клочко, соки-

роподібні булави належать до рідкісної категорії знахідок, зафіксованих лише в інгульській катакомбній культурі. Аналогією можна вважати наверхня, знайдене біля с. Нова Маячка Херсонської обл. [32].

36. Додамо характеристику ще одного наверхня, виготовленого з кістки. Наверхня має грушоподібну форму з просвердленим отвором. Висота - 4,85 см, діаметр - 5,6 см; діаметр отвору - 0,9-2,1 см (рис. 3, 9). Знайдене поблизу м. Черкаси. До музею надійшло у 1936 р. зі збірки Ф. Ф. Кундеревича. Інв. № а268/143.

Булави виникли на Близькому Сході як вид ударної зброї і вже на ранніх етапах визначалися як церемоніальна зброя і символічний об'єкт. У Давньому Єгипті вони стали важливим символом царської і божественної влади [33]. На території України булави трапляються переважно у похованнях і, на думку багатьох дослідників, свідчать про високий соціальний статус похованого.

Д. П. Кравець доводить, що булави застосовувалися як зброя [34]. З іншого боку, вони сприймалися як соціально престижна ознака, що позначає високий статус свого господаря у суспільстві. Тому в археологічних дослідженнях булава найчастіше розглядається у контексті жезлів, які інтерпретуються як символи влади. На думку В. В. Отрошенка, у Східній Європі в період середнього та пізнього бронзового віку, з розвитком виробництва бронзової зброї, булави остаточно втрачають своє мілітарне значення і розглядаються лише як «клейноди» [35]. Можна простежити тенденцію розвитку від реальних булав до символічних [36]. Проте далеко не в кожній археологічній культурі булави відіграють роль маркера високого соціального статусу. Наприклад, незначна кількість знахідок булав у похованнях ямної культурно-історичної області не дає підстав для широких висновків. С. В. Іванова, розглядаючи функцію булав у контексті поховального ритуалу ямної культури Північно-Західного Причорномор'я, доходить висновку, що вони виконують ту саму функцію, що й сокири, і можуть функціонально замішувати їх у похованнях. Сокири ж визначаються дослідницею як одна з найхарактерніших ознак поховань вищого прошарку ямного суспільства [37]. Булави трапляються у похованнях катакомбної культурно-історичної спільноти. І. В. Клочко і С. Ж. Пустовалов вважають, що з булавами ховали одну з військових верств катакомбного населення, самі булави можна розглядати як символ військової влади [38]. С. Н. Санжаров зазначає, що поховання з гральними кістками (у яких також

знайдено й булави) належать виконавцям ритуально-магічних функцій (вождів-жерців або старійшин-жерців).

Важливішого значення булави набувають для встановлення соціального статусу в похованнях зрубної культурно-історичної спільноти (кінець XV-XII ст. до н. е.). «Бідний» поховальний інвентар зрубних племен є тлом для поховань з жезлами, що можна інтерпретувати як ознаки соціального розшарування у зрубному середовищі. Як вважає В. В. Отрошенко, носії зрубної культури успадкували сталі символи влади скотарських племен, такі як сокири, жезли, булави. Булави на той час перестають бути ознакою виключно військової аристократії і переходять до рук цивільної знаті. Можна також спостерігати витіснення булав іншими категоріями інсигній влади, зокрема кістяними жезлами. Мабуть, у культурах, стосовно яких здійснювалися спроби реконструкції соціальної структури, булава була соціально престижним атрибутом, ознакою владної функції. Проте не можна не помітити, що для кожного окремого суспільства доби бронзи булава має другорядне значення порівняно з іншими ознаками підвищеного соціального статусу (насамперед з шліфованими сокирами). Про це

свідчить невелика кількість булав порівняно з іншими предметами поховального ритуалу (такими як сокири, візки, жезли інших форм, які сприймаються як основні для визначення соціального стану померлого) [39]. Н. М. Малов при розгляді соціальної структури зрубної культури Поволжя і Волго-Уральського межиріччя зазначає, що поховання з булавами не належать до найбільш значущих. Серед чотирьох груп поховань, що відображають структуру суспільства, носії булав посідають другу позицію [40]. В. В. Циміданов, класифікуючи поховання з жезлами зрубної культури території України, також відносить похованих з булавами до другої за значущістю верстви, яка поступається рангом похованим з сокирами [41]. Отже, більшість дослідників розглядає булави як інсигнії влади, ознаку високого соціального статусу, що не виключає ймовірність використання булав як зброї, можливо, соціально престижної. Тільки так можна пояснити наявність булав у дуже різних культурах протягом усієї доби бронзи. Ми сподіваємося, що завдяки введеним у науковий обіг кам'яним наверхам булав з колекції Національного музею історії України дані щодо булав з території України суттєво поповняться.

1. Булава: Словник-довідник з археології.- К., 1996.- С 35-36.
2. Taracha P. The Mace in the Ancient Near East and Egypt According to Archaeological Sources // *Baltic-Pontic Studies: Fluted Maces in the System of Long-distance Exchange Trails of the Bronze Age.*- 2002.- V. 11.- P. 13.
3. Братченко С. #., Шарафутдинова Э. С, Смирнов А. М. Отчет Левобережного отряда Севереко-Донецкой экспедиции И А НАН УССР в 1974 г. // Научный архив И А НАН УССР,-Ф. 1974/13а.
4. Евдокимов Г. Л. Работы Краснознаменной экспедиции на территории Херсошины // Проблемы археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея древностей): Тезисы докладов юбилейной конференции (октябрь 1990).-Херсон, 1990.- Ч. III.
5. Рукописний каталог Археологічного відділу Миського музею старожитностей та мистецтв.- НА НМІУ- Т. I.- Кн. III.- С. 665.
6. Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. Дневники пятилетних раскопок гр. Алексея Бобринского.- СПб., 1887.- Т. I-III.
7. Описание собрания памятников материальной культуры, найденных на Украине, принадлежащего Ф. Ф. Кундеревичу.- НА НМІУ - С. 27. Точніше встановити час знахідки неможливо. Каталог містить підзаголовок: «Настоящий отдел моего собрания содержит в себе около ...предметов неолитической эпохи, собранных мною в течение 30 лет, главным образом в пределах Киевской губернии».
8. Книга для записи вещей Музея древностей и искусств Императорского Университета св. Владимира. По разделу древностей.- НА НМІУ
9. Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве (в здании Университета св. Владимира).- К., 1889.
10. Kosko A. Fluted Maces in Cultural Systems of the Borderland of Eastern and Western Europe: 2350-800 BC. Taxonomy, Genesis, Function // *Baltic-Pontic Studies: Fluted Maces in the System of Long-distance Exchange Trails of the Bronze Age.*- 2002.- V. 11.- P. 31.
11. Малое Н. М. Погребения с булавами и втоками из Натальинского могильника // Археология Восточно-Европейской степи.- Саратов, 1991.- С. 33.
12. Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы.-К., 1976.-С. 144-147.
13. Klochko V. I. Maces of the Neolithic-Bronze Age of the Northern Pontic Region // *Baltic-Pontic Studies: Fluted Maces in the System of Long-distance Exchange Trails of the Bronze Age.*- 2002.- V. 11.- P. 23.
14. Кнауэр Ф. И. Чтение Ф. И. Кнауэра о произведенном им раскопе курганов Южной Бессарабии // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца.- К., 1889.-Кн. III.-С. 32-49.
15. Евдокимов Г. Л. Исследования Краснознаменной экспедиции // Археологические открытия в 1979 г.- М.: Наука, 1980.-С. 271.
16. Березанская С. С. Камнедобывающее и камнеобрабатывающее производство // Ремесло эпохи бронзы на Украине.- К.: Наук, думка, 1994,- С. 44.
17. Евдокимов Г. Л. Исследования Краснознаменной экспедиции // Археологические исследования в 1980 г.- М., 1981.-С. 247.
18. Національний музей історії України. Фотоальбом.- К., 2001.- С. 18.- Мал. 24.- фото.
19. Санжаров С. Н. Погребения донецкой катакомбной культуры с игральными костями // СА.- 1988.- № 1.- С. 152.

20. Курінний П. Дослідження Білогрудівського могильника // Коротке звітлення ВУАК за археологічні дослідження 1925 р. - К., 1926.- С. 74-80 (Табл. XVIII, ряд 4, № 1, опублікована).
21. Покровська Є. Ф., Петровська Є. О. Поселення кінця епохи бронзи біля с Велика Андрусівка // Археологія, - 1961.- Т. XIII.- С 114.- Рис. 12.
22. Березанская С. С Вказ. праця.- С. 42.
23. Евдокимов Г. Л. Исследования Краснознаменской экспедиции // Археологические открытия в 1979 г.- М.: Наука, 1980.-С. 271.
24. Малое Н. М. Погребения с булавами ...- С. 37.- Рис. 7, 7.
25. Аналогія: Kosko A. Fluted Macés...- P. 43.- Fig. 9, B 46.
26. Аналогія: Kosko A. Fluted Macés...- P. 43.- Fig. 6, B 15; P. 39,- Fig. 5, B 11; P. 42.- Fig. 8, B 29.
27. Kosko A. Bulawy kanelurowane - jako identyfikator sieci Pontyjsko-Bałtyckich "szlakow" wymiany w II tys. BC II Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. - V век н. э.): Материалы III Международной конференции.- Тирасполь, 2002.-С.149-150.
28. Хвойко В. В. Каменный век Среднего Приднепровья // Труды XI съезда в Киеве 1899.- М., 1901.- Т. 1.- С. 779. (опублікована - Табл. XXI, № 4).
29. Даниленко В. Н. Энеолит Украины.- К.: Наук, думка, 1974.-С. 98.
30. Братченко С. Н. Нижнее Подонье ...- С. 147.
31. Klochko V.I., Pustovalov S. Z. The Warfare of the Northern Pontic Steppe - Forest-Steppe Pastoral Societies: 2750-2000 BC (Catacomb Culture) II Baltic-Pontic Studies: Nomadism and pastoralism - an Outline Programme for a Discussion- 1994.- V. 2.- P. 199.- Fig. 2, 9.
32. Klochko V.I. Weaponry of the Societies ...-P. 119.-Fig. 48, 5.
33. Taracha P. The Mace in the Ancient Near East... - P. 20.
34. Кравец Д. П. О булавах Бородинского клада // Древнее Причерноморье. Короткие сообщения Одесского археологического общества.- Одесса, 1993.- С. 38.
35. Отрощенко В. В. Клейноды зрубного суспільства II Археологія.- 1993.-№ 1,-С. 103.
36. Там само.
37. Иванова С. В. Социальная структура населения ямной культуры северо-западного Причерноморья.- Одесса, 2001.-С. 80.
38. Klochko V. I., Pustovalov S. Z. The Warfare of the Northern Pontic Stepp ...- P. 202.
39. Отрощенко В. В. Клейноды ...-С. 104.
40. Малое Н. М. Погребения с булавами ...- С. 36-38.
41. Цимиданов В. В., Евлевский А. В. Классификация погребений с инсигниями власти срубной общности // Археологический альманах.- 1993.- № 2.- С. 102.

S. Sorokina

1

**STONE MACES OF THE ENEOLITHIC
AND BRONZE AGE
(based on the material from the National Museum
of the Ukrainian History)**

Stone maces became the objects of the intent attention of scientists who prefer to interpret them as the symbols, which indicate the power function of their owners. The article is devoted to publication of the collection of the maces which are kept in the National Museum of the Ukrainian History and to the considerations about their interpretation.